

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Медичний та психологічний захист населення

Навчальні питання

- 1. Медичні засоби індивідуального захисту**
- 2. Психологічний захист населення**

Список рекомендованої літератури

Час проведення заняття 1 година

Мета роботи:

- 1) Познайомитись із медичними засобами що призначені для профілактики та надання допомоги в умовах надзвичайних ситуацій.
- 2) Закріпити теоретичні знання з організації та здійснення заходів психологічного захисту населення.

1. Медичні засоби індивідуального захисту.

Медичні засоби захисту призначені для профілактики і надання допомоги населенню, що постраждало від НС. До медичних засобів захисту відносяться:

- радіозахисні препарати;
- засоби захисту від впливу отруйних речовин - антидоти;
- протибактеріальні засоби (антибіотики, вакцини, сироватки та ін.).

До медичних засобів захисту відносяться: пакет перев'язувальний індивідуальний (ППІ), який складається зі стерильної пов'язки для надання допомоги при пораненнях і опіках; індивідуальний протихімічний пакет (ІПП), призначений для надання само- і взаємодопомоги при ураженні ОР.

За його допомогою проводять часткову спеціальну обробку безпосередньо після ураження ОР або СДОР.

Індивідуальний протихімічний пакет ІПП-11

мал.1.

Індивідуальний протихімічний пакет ІПП-11 (мал. 1) — призначений для профілактики уражень крапельно-рідкими отруйними і хімічно небезпечними речовинами через відкриті ділянки шкіри, а також для нейтралізації цих речовин на шкірі й одязі людини та інструментах в інтервалі температур від +50 до -20 °С. При завчасному нанесенні на шкіру захисний ефект зберігається протягом 24 годин.

Форма випуску: герметичний пакет, містить тампон з нетканого матеріалу, просочений протихімічним засобом. На одну обробку відкритих ділянок шкіри використовується один пакет.

Індивідуальний протихімічний пакет ІПП-8 призначений для часткової санітарної обробки та дегазації відкритих ділянок шкіри та прилеглого до них одягу у разі попадання на них ОР (СДОР) у крапельно-рідкому та туманоподібному стані, а також бактеріальних засобів. Пакет містить флакон з універсальним дегазатором ОР (СДОР). До нього додаються чотири ватно-марлевих тампони. У зв'язку зі швидким усмоктуванням ФОР та деяких інших ОР та СДОР необхідно максимально скоротити термін початку обробки (бажано протягом 5 хв).

Індивідуальний перев'язувальний пакет — призначений для накладання пов'язок на рани, опіки, а також для зупинки деяких видів кровотечі. Являє собою стерильний бинт із двома ватно-марлевими подушечками (одна фіксована на кінці бинта, друга — пересувна), вміщеними в герметичну упаковку з прогумованої тканини.

Аптечка індивідуальна медичного захисту (АІМЗ) — призначена для надання першої медичної допомоги в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Застосовується для обробки невеликих ран, неспецифічної профілактики при гострих отруєннях, для попередження ураження радіоактивними речовинами та прискорення виведення радіонуклідів з організму. Лікарські засоби вкладені у футляр, який дозволяє забезпечити постійне перебування аптечки на поясі за допомогою спеціального кріплення. Футляр виготовлений з матеріалів, стійких до дії механічних, фізичних та хімічних факторів. Аптечка містить:

1. Буторфанолу тартрат 0,2 % розчин у шприц-тюбику — знеболювальний засіб. Застосовується при гострому і хронічному больовому синдромі середньої і сильної інтенсивності для профілактики больового шоку.

2. Доксицикліну гідрохлорид 0,1 в капсулах — антибіотик широкого спектра дії, для проведення екстреної неспецифічної профілактики інфекційних захворювань.

3. Калію йодид у таблетках — для проведення профілактики уражень щитоподібної залози радіоактивним йодом при аваріях на АЕС та інших радіаційно небезпечних об'єктах.

4. Таблетки БіоСтар — для зниження негативного впливу радіонуклідів на організм людини та прискорення процесів виведення радіонуклідів та сполук важких металів з організму, підвищення імунного статусу.

5. Валідол у таблетках — для надання допомоги при нападі стенокардії та як легкий седативний засіб.

6. Вугілля активоване в таблетках — ентеросорбент для зв'язування і виведення з організму токсинів і хімічних отруйних речовин.

7. Пластир бактерицидний — для асептичних пов'язок при незначних поверхневих травмах.

8. Бинт стерильний — для накладання пов'язок.

9. Акватабс — для знезаражування індивідуальних запасів питної води та приготування розчинів для миття овочів і фруктів.

Аптечка медична індивідуальна. Затверджена МНС України. Призначена для надання першої медичної допомоги в надзвичайних ситуаціях, а також при загрозі ураження бактеріологічними, хімічними і радіаційними засобами. Аптечка містить:

1. Джгут кровоспинний — 1 шт.

2. Бинт стерильний, 5м x 10 см — 1 шт.

3. Серветки стерильні — 2 уп.

4. Серветки аміачні 10 x 10 см — 2 шт.

5. Пакет перев'язувальний стерильний — 1 шт.

6. Лейкопластир бактерицидний — 4 шт.

7. Косинка з матерії 75 x 75 см — 1 шт.

8. Розчин йоду 5 %, 10 мл, у герметичній упак. — 1 шт.

9. Ножиці з тупими кінцями — 1 шт.

10. Рукавички медичні латексні — 2 шт.

11. Рукавички п/е — 2 пари

12. Йодид калію, 9 г — 1 уп.

13. Ентеросорбент, 5 г — 1 уп.

14. Шпильки англійські — 6 шт.

15. Пристрій для штучного дихання "рот до рота" — 1 шт.

16. Ватно-марлева пов'язка — 1 шт.

17. Екран (окуляри) захисний одноразовий — 1 шт.

18. Тетрацикліну гідрохлорид у табл. № 10 — 1 уп.

19. Норфлуксацин або офлуксацин у табл. № 10 — 2 уп.

20. Фталазол або фуразолідон у табл. № 10 — 1 уп.

21. Розчин хлоргексидину біглюконату 0,05 %, 100 мл (в герметичній упаковці)

-2 фл.

22. Тампон поролоновий — 2 шт.

23. Тампон ватно-марлевий — 2 шт.

24. Сода кальцинована (герметична упак.), 10 г — 3 шт.

25. Пакет із замком, 20 x 25 см — 2 шт.

26. Інструкція із застосування — 1 шт.

27. Укладка для вкладень — 1 шт.

28. Пакети пакувальні — 3 шт.

29. Сумка — 1 шт.

Сумка санітарна (мала)

мал.2.

Сумка санітарна (мала) (мал. 2). Рекомендована Штабом ЦЗ України і МОЗ України до застосування під час ліквідації наслідків стихійних лих, а також в якості колективної аптечки для надання медичної допомоги у надзвичайній ситуації. Сумка укомплектована у відповідності з ТУ У 24.4-19246991 -013-2001.(таб. 1)

Склад комплектації Сумки санітарної (малої)

Таблиця 1

№ п/п	Найменування	Специфікація	К-в
1	Тампон ватно-марлевий	5х5см	3
2	Сольовий порошок	20г	3
3	Рукавички медичні	латекс, пара	1
4	Маска марлевая 8-ми слойная	21х30см	1
5	Тампон поролоновий	2х3см	2
6	Пінцет анатомічний	12,5 см, пластик	1
7	Вода	200мл, пакет	2
8	футляр	твердий	1

Сумка санітарна (велика). Рекомендована Штабом ЦЗ України і МОЗ України до застосування під час ліквідації наслідків стихійних лих, а також як колективна аптечка для надання медичної допомоги у захисних спорудах ЦЗ. Сумка укомплектована у відповідності з ТУ У 24.4-19246991 -013-2001. (таб. 2)

Склад комплектації Сумки санітарної (великої)

Таблиця 2

№ з/п	Найменування	Специфікація	К-ть
1	Ацетилсаліцилова кислота	таб., №10	3
2	Бекарбон	таб., №10	6

№ з/п	Найменування	Специфікація	К-ть
3	Вазелін	туба, 25 г	1
4	Валідол	таб., №6	5
5	Магнію сульфат	25 г	2
6	Гірчиця	пор., 200 г	1
7	Вугілля активоване	таб., №10	3
8	Розчин йоду	5%, 9 мл	1
9	Настоянка валеріани	25 мл	1
10	Розчин аміаку	40 мл	1
11	Розчин перекису водню	100 мл	1
12	Цитрамон	таб., №6	3
13	Сода	50 г	4
14	Розчин діамантовий зелений	1%, 10 мл	1
15	Бинт марлевий стерильний	5 м × 10 см	10
16	Бинт марлевий нестерильний	5 м × 10 см	10
17	Вата	100 г	1
18	Джгут кровоспинний (з маячком)	тип Е	1
19	Пакет перев'язувальний стерильний	з однією подушечкою	5
20	Косинка фіксуюча	50 × 50 см, н/т	3
21	Лейкопластир катушковий	1 см × 5 м	5
22	Ножиці тупокінцеві		2
23	Рукавички	пара	3

№ з/п	Найменування	Специфікація	К-ть
24	Піпетка очна		10
25	Серветка кровоспинна з хлоргексидином	6 × 10 см, №2, н/т	5
26	Серветка кровоспинна з фурагіном	6 × 10 см, №2, н/т	5
27	Шина фіксуюча гнучка: - для верхніх кінцівок - для нижніх кінцівок	50 см 100 см	1 1
28	Борна кислота	4 г	4
29	Пристрій одноразовий для проведення штучного дихання	тип А (клапан)	1
30	Довідник першої медичної допомоги		1
31	Сертифікат якості		1

Комплект індивідуальний протихімічний ІПП-ЗД

мал. 3

Комплект індивідуальний протихімічний ІПП-ЗД (мал. 3). Призначений для знезаражування відкритих ділянок шкіри, робочої поверхні інвентаря та приміщень від хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин. Комплект ІПП-ЗД є складовою частиною Аптечки медичної індивідуальної і може використовуватися замість ІПП-8.

Покривало рятувальне — полотнище з поліефірної плівки з напиленням металу сріблястого і золотистого кольору з різних сторін. Призначене для захисту постраждалого від переохолодження або перегрівання протягом 20 годин, а також оберігає його від опадів. Матеріал покривала нейтральний до тканин організму, не прилипає до ран і опіків, здатний витримати вагу людини при ручному транспортуванні. Покривало полегшує візуальний і радіолокаційний пошук людей завдяки яскравій віддзеркалюючій поверхні. Вага 60 г. Розміри — 2100 x 1600 мм.

2. Психологічний захист населення

Психологічний захист є одним з основних заходів реалізації завдань системи цивільного захисту щодо запобігання та зменшення ступеня негативного психологічного впливу на населення та своєчасного надання ефективної психологічної допомоги.

Організація та здійснення заходів психологічного захисту населення покладаються на центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Кодексом цивільного захисту України визначаються права громадян на соціально-психологічну підтримку та медичну допомогу, на медико-реабілітаційне відновлення у разі отримання психологічної травми.

Медико-психологічна реабілітація – комплекс лікувально-профілактичних, реабілітаційних та оздоровчих заходів, спрямованих на відновлення психофізіологічних функцій, оптимальної працездатності, соціальної активності рятувальників аварійно-рятувальних служб (формувань), осіб, залучених до виконання аварійно-рятувальних робіт у разі виникнення надзвичайної ситуації, а також постраждалих внаслідок такої надзвичайної ситуації, передусім неповнолітніх осіб.

Психологічний захист населення – це комплекс організаційних, медичних, психологічних і практичних заходів, спрямованих на запобігання або зменшення ступеня негативного впливу НС на стан психічного здоров'я населення та своєчасне надання ефективної психологічної допомоги психотравмованим.

ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ:

1. Надання населенню реальної та всебічної інформації.
2. Створення нормального психологічного клімату в районах НС.
3. Участь в розв'язанні соціальних потреб населення, що знаходяться в зонах ураження, впливу НС.
4. Недопущення паніки та недобросовісного розподілу гуманітарної допомоги.

СИЛИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ:

1. Центр психологічного забезпечення ДСНС України
2. Центри (відділи) психологічного забезпечення У (ГУ) ДСНС в областях.
3. Медичні працівники.
4. Представники громадських організацій та релігійних конфесій.

Заходи психологічного захисту населення реалізуються в таких формах:

1. Психологічна діагностика.
2. Психологічна допомога.
3. Психокорекція.
4. Психопідтримка.
5. Психологічна реабілітація.

Психологічний захист населення спрямований на:

1. Формування психологічної стійкості.
2. Готовності діяти в умовах НС.
3. Зниження психічних втрат.
4. Надання психологічної допомоги.

Заходи психологічного захисту населення (ст.38 Кодексу ЦЗ) спрямовуються на зменшення та нейтралізацію негативних психічних станів і реакцій серед населення у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій і включають:

- 1) планування діяльності, пов'язаної з психологічним захистом (використання існуючих сил і засобів підрозділів психологічного забезпечення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань цивільного захисту;
- 2) своєчасне застосування ліцензованих та дозволених до застосування в Україні інформаційних, психопрофілактичних і психокорекційних методів впливу на особистість;
- 3) виявлення за допомогою психологічних методів чинників, які сприяють виникненню соціально-психологічної напруженості;
- 4) використання сучасних психологічних технологій для нейтралізації негативного впливу чинників надзвичайних ситуацій на населення;
- 5) здійснення інших заходів психологічного захисту залежно від ситуації, що склалася.

Планування діяльності та використання сил служб психологічного забезпечення визначається відповідними нормативно-правовими документами ДСНС України та Інструкцією з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб.

Мета, завдання, принципи психологічної допомоги при НС.

Головна мета психологічної допомоги населенню, постраждалому внаслідок надзвичайної ситуації - це збереження психологічного та фізіологічного здоров'я потерпілих, запобігання розвитку деструктивних та девіантних форм поведінки людей, що сприятиме більш скорішому та якісному проведенню аварійно-рятувальних робіт.

Завдання психологічної допомоги:

- профілактика гострих панічних реакцій, психогенних нервово-психічних порушень;
- інформування населення щодо само- та взаємодопомоги при НС;
- регуляція морального й психологічного стану населення;
- розвиток здібностей керувати власними психічними процесами;
- актуалізація адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості;
- стабілізація психоемоційного стану; підвищення працездатності;

мобілізація психологічного потенціалу для подолання негативних наслідків надзвичайних обставин;

попередження розвитку посттравматичних розладів.

Види надання допомоги: індивідуальна та групова.

Принципи надання психологічної допомоги при виникненні НС:

невідкладність - психологічна допомога повинна починатись безпосередньо при проведенні аварійно-рятувальних робіт;

єдність та простота психологічного впливу - всі заходи, що проводитимуться фахівцями повинні доводитись до постраждалих на доступній їм мові, без використання специфічної термінології та бути спрямовані на досягнення головної мети.

кваліфікованість - екстрену психологічну допомогу можуть надавати лише фахівці, які мають відповідну освіту та сертифікати про дозвіл роботи в екстремальних умовах; відповідну підготовку чи досвід роботи в умовах надзвичайних ситуаціях;

конфіденційність - вся інформація, що стосується постраждалих, залишається конфіденційною. При необхідності використовуються тільки узагальнені дані;

неупередженість - відношення до всіх категорій населення однаково доброзичливо;

активна позиція надання допомоги - спеціально підготовлені професіонали повинні самі виявляти постраждалих, що потребують психологічної допомоги. Більша частина людей в критичних ситуаціях не звертається за психологічною допомогою, оскільки не бачить в собі осіб, що потребують спеціалізованої допомоги;

синергізм - суть його полягає в тому, що багато негативних чинників при НС діють синергічно, тобто підсилюють багаторазово загальний ефект свого впливу.

Відбувається не складання негативного впливу, а наче множення одного чинника, на інший. Тому медичні, психологічні та соціальні заходи повинні проводитись синергічно.

Базові функції у напрямку надання психологічної допомоги населенню в умовах надзвичайної ситуації:

- *практична* - безпосереднє надання швидкої психологічної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації;

- *координаційна* - забезпечення зв'язку та взаємодії між психологічними службами інших відомств, тобто психологи ДСНС України:

організують та координують дії фахівців психологічних та соціальних служб інших відомств (МОЗ, МОН, МВС та ін.) з метою запобігання або зменшення панічних настроїв, масових хвилювань, деструктивної поведінки та порушень психічної сфери;

проводять профілактичні заходи з населенням та систематично друкуються в періодичних виданнях щодо формування психологічної готовності до ефективних дій при виникненні НС.

Застосування психопрофілактичних методів.

Психологічна профілактика — цілеспрямована систематична робота психолога разом із керівниками підрозділів системи цивільного захисту з попередження

негативних явищ (серед населення та особового складу), виявлення групи посиленої психологічної уваги (на різних етапах) і проведення з нею психокорекційної роботи.

Соціально-психологічна профілактика являє собою систему заходів, спрямованих, перш за все, на охорону психічного здоров'я, прогнозування можливих ускладнень у житті чи розвитку певного контингенту, який є основним об'єктом діяльності служби ЦЗ; визначення соціально-психологічних умов, за яких ці ускладнення можуть бути попереджені або їх переживання пом'якшені; розробку системи заходів, які б забезпечували ці умови, із залученням до їх здійснення всіх зацікавлених сторін. Психологи на основі проведення моніторингу особливостей розвитку особистості, соціально-психологічних змін у житті суспільства (групи) прогнозують можливість прояву тих чи інших.

Найважливішими напрямками психопрофілактичної роботи є:

- профілактика у здоровій частини населення (особового складу) стресових і постстресових станів, гострих панічних реакцій, "відстрочених" нервово-психічних порушень, виникнення яких пов'язане з природними та техногенними катастрофами;
- психопрофілактика осіб з уже розвинутими нервово-психічними порушеннями;
- попередження виникнення надмірної психологічної напруги в суспільстві, де є ризик виникнення кризових явищ, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями соціально-політичного, природного та техногенного характеру;
- профілактика девіантної поведінки (проявів мародерства) у разі виникнення надзвичайних ситуацій тощо.

Указані напрями реалізуються роботою усієї сукупності підрозділів служби психологічного забезпечення системи ЦЗ.

Виявлення чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічної напруги.

Виявлення чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічної напруги забезпечується проведенням постійного психодіагностичного моніторингу.

Психодіагностичний моніторинг реалізовується за допомогою дослідницьких методів психолого-соціологічного інструментарію, який включає методи збору інформації (спостереження, опитування, аналізу документів та ін.) та методи обробки інформації (комп'ютерні статистичні пакети обробки даних, якісні, кількісні, кореляційні, факторні аналізи та ін.).

Використання сучасних технологій психологічного впливу для нейтралізації негативних психічних станів серед населення.

Модель використання сучасних технологій з метою нейтралізації негативних психічних станів серед населення визначається структурою методів активного психологічного впливу, до якої належать методи: інформаційної блокади, психологічної консультації, методи психологічної корекції, методи психологічного та соціально-психологічного тренінгу, методи психологічної терапії та реабілітації.

Технології психологічного консультування застосовуються з метою надання людині психологічної допомоги під час спеціально організованого спілкування, в якому можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації.

Використання методів психологічної корекції передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних особливостей особистості, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та природного середовища, виявлення і подолання існуючих суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивації поведінки, розробки програми зміни способу життя, перетворення в ході самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції тощо.

Психологічний тренінг може застосовуватись для розвитку здібностей з метою соціально-психологічної адаптації та особистісного зростання.

Одними з найбільш застосовуваних психотехнологій в системі ЦЗ є технології психологічної терапії та реабілітації. Дана система оздоровчого впливу спрямована на відтворення психічних здатностей, що були втрачені, нормалізацію психічного стану під час перебування у важкому стресі, при психогеніях (непатологічних станах психіки), тобто на усунення екстремальних перенапружень, які деформують нормальне психічне функціонування та поведінку особистості.

Ефективність використання сучасних психотехнологій, перш за все, пов'язана із своєчасним визначенням контингенту потерпілих, який може складатися з таких категорій:

- сім'ї загиблих у катастрофі;
- жертви катастрофи (поранені й ті, що отримали загострення хронічних захворювань внаслідок катастрофи) та їхні сім'ї;
- учасники катастрофи (ті, хто безпосередньо пережили катастрофу, але врятувалися без пошкоджень) та їхні сім'ї;
- рятувальники (різні професійні підрозділи, що були задіяні у рятувальних роботах) та їхні сім'ї;
- спостерігачі (як безпосередні, так і ті, хто став свідком подій за допомогою телебачення).

Використання сучасних технологій психологічного впливу на етапі надання психологічної допомоги населенню, постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій дозволяє вирішити наступні завдання:

- надання екстреної психологічної допомоги (безпосередньо в ситуації проведення рятувальних робіт і за телефоном довіри);
- надання психологічної допомоги в кризових ситуаціях;
- здійснення курсу психологічних консультацій для осіб, які втратили близьких;
- інформування про організації, що надають допомогу в екстрених ситуаціях (оперативно-рятувальна служба, правоохоронні органи, медична допомога, соціальна допомога).

Надання екстреної психологічної допомоги населенню постраждалому внаслідок надзвичайних ситуацій. Заходи психологічного захисту спрямовуються на зменшення та нейтралізацію негативних психічних станів і реакцій серед населення у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій.

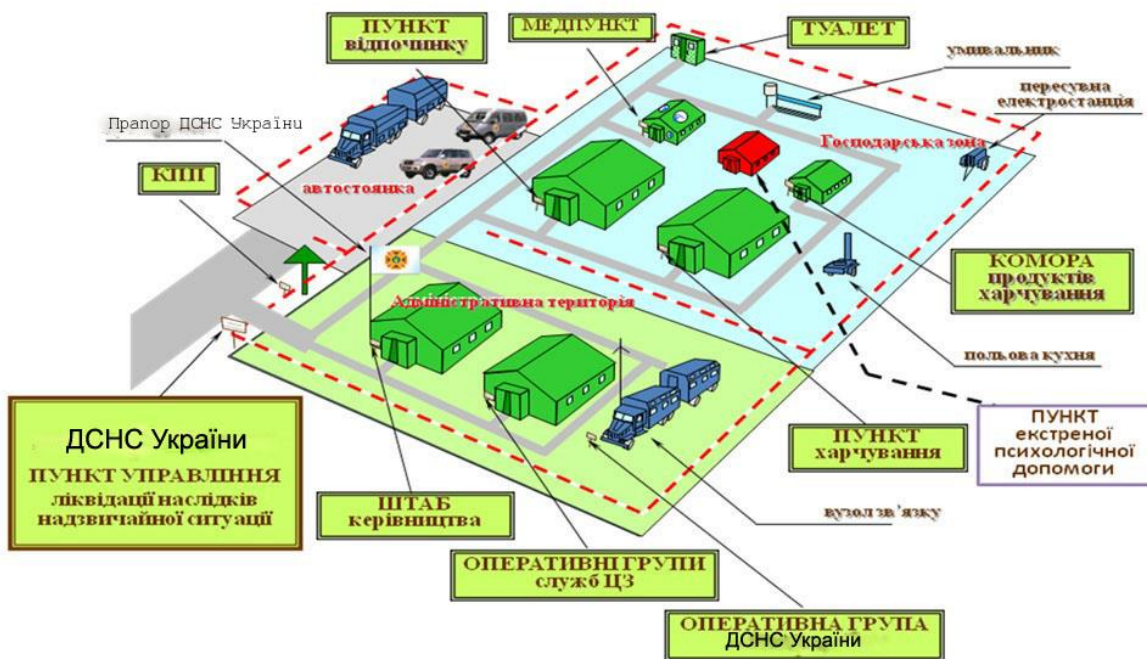
Головними завданнями служби психологічного забезпечення під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації є:

- безпосередня приближеність до місця трагедії, робота в місцях розселення потерпілих;

- координація роботи, яка має охопити усі місця з масовим перебуванням потерпілих;
- невідкладна психологічна допомога і підтримка потерпілих та їх родичів;
- індивідуальна робота;
- робота з групами;
- єднання з потерпілими та простота психологічного впливу;
- інформаційна робота з населенням.

Надання екстреної психологічної допомоги – це складова заходів по ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Психологи ДСНС надають екстрену психологічну допомогу постраждалому населенню внаслідок надзвичайних ситуацій, які виникли під час ДТП, руйнування споруд, аварій на шахтах та в інших надзвичайних подіях.

Пункт екстреної психологічної допомоги

мал. 4

При розгортанні штабу з ліквідації надзвичайної ситуації передбачено створення Пункту екстреної психологічної допомоги (ПЕПД) для надання екстреної психологічної допомоги потерпілим (мал. 4.)

Висновок. Психологічний захист населення – це діяльність спрямована на забезпечення фізичного і психологічного здоров'я людей у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій. Реалізується відповідними силами психологічного захисту через конкретні форми і методи.

Список рекомендованої літератури

1. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. № 5403-VI.
2. Наказ МНС України від 23.02.2004 N 89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб».
3. Наказ МНС України від «27» лютого 2008 р. № 148 «Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС».
4. Реагування на надзвичайні ситуації: Навч. посіб. – К.: Вид-во «Бланк-Прес», 2014. – 210 с.
5. Олійник П.В. Цивільний захист: підручник для студентів вищих мед.навч.закладів / П.В.Олійник, С.Т.Омельчук, В.В.Чапликта ін.// Вінниця: Нова книга, 2013.- 350 с.
6. Основи цивільного захисту: Навч. посібник / В.О. Васійчук, В.Є Гончарук, С.І. Качан, С.М. Мохняк.- Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2010. – 417 с.
7. Стеблюк М.І. Цивільна оборона та цивільний захист: Підручник. – 3-ге вид., стереотипне – К.: Знання, 2013 р – 487 с.
8. Цивільна оборона України: Навч. Посіб. / Бедрій Я.І., Івах Р.М., Роцин В.О., Ємкало В.М. – К.: Кондор, 2011. – 358 с.